

mand gjøre Fanden dend Ære, och paa hans Aabenbarelse henrette et Menniske, att han kunde sole sig i hendes Blod. Hand som selff har forført hende, selff forholdet hende, och selff ville forskräcke hende maaske til at tage Liffvet af sig selff (...). Hansen konkluderer: Møinichens ord svarar «godt med det både lov og samtid oppfattet som trollfolk – altså hekser» (s. 230).

Forhasta konklusjonar

Eg meiner Hansen dreg det for langt når han legg ordet «heks» i munnen på Møinichen. Ein må passe seg for forhasta konklusjonar, for vi har med ei kompleks tid å gjera som krev fine nyansar.

Før eg går over til Nordlands Trompet, vil eg greie ut tre viktige punkt i Møinichens fråsegn. For det første illustrerer dømet med kvinnene i Finnmark eit meir moderne syn på trolldom: Djævelen kunne ikkje motverke dei fysiske lovene skapte av Gud; han kunne berre påverke menneske gjennom innbillinger. Etter Møinichens meining skulle dei med andre ord ikkje ha vorte brende som hekser. I Dass' samtid var dette ein tanke som fekk større og større utbreiing: «Forstyrra kvinner vart ikkje lenger knytte til ei «pakt med djævelen», men til innbillinger («per phantasiam») i eit sjukt sinn. Vi er etter inne på ein mellomposisjon, som i tilfellet med det geoheilosentriske verdsbiletet: Om så desse innbillingsane var hallusinasjonar utan rot i røyndomen, vart djævelen likevel sedd på som opphavsmannen til hallusinasjonane.

I prosessen mot Nille vart det òg teke høgd for sinnssjukdom hos tene-stejenta. Sorenskrivar Christen Jenssøn Hveding undersøkte nemleg om Nille var med «Melancholj» eller «Raserie» – diagnosar lærde i samtida nytta om sjuke sinn – men Hveding svara negativt: Tilståinga hennar var ekte. Møinichen meinte nok noko anna, og her er vi inne på punkt nummer to: Etter Møinichens meining var Nille tydelegvis «sjuk» med sjølvordstankar som var påførde av djævelen. Det tredje punktet gjeld effekten djævelens «Aabenbarelse» har hatt på andre, og her er ankemålet tyngre: Møinichen ymtar frampå om at folket i lagtingsretten sjølle var fylte av innbillinger frå djævelen då dei dømde henne, slik at «djævelen kunne sole sig i hendes Blod».

Så går vi over til Petter Dass. Lagtingsretten og «Aabenbarelse» er nykelord for å forstå tektekvensen. Rett før sekvensen om Skålvoll i Nordlands Trompet skriv Dass om lagtingsretten på Steigen. Han avsluttar med ein kritisk kommentar om lagrettmennene: «Om hver den der sværger, forstaar sig derpa, / Det lader jeg denne gang, u-omtal staa, / Til Dagen, naar HERren indstævner». Hansen vel å sjå denne passasjen uavhengig av prosessen mot Nille: «Det er uklart om han (Dass) kritiserte dommer som lagrettmennene i Nordlandene hadde vært med å avsi, eller om det var selve loven. Kanskje mente han at prestene var bedre egnet til å bekle oppgaven som lagrettmenn?» (I, s. 225). Hansen føreset her eit band mellom prestane Arent Hartvigsøn og Petter Dass og meiner argumentet til Dass lyder slik:

Sidan prestar skjønar seg betre på trolldomssaker enn loffolk, burde dei sitja i domstolane. Med andre ord meiner Hansen at Dass insinuerer eit prestespråk i Noreg til fordel for eit teokratisk styresett (eit prestestyre), der prestar som Hartvigsøn og Dass meir effektivt kan gjennomføre hekseprosesser. Dass blir stråmann i Hansens svart-kvitt-bilete, der vondkyndte prestar står imot rasjonelle juristar og vitakspasmenn.

Men denne passasjen må lesast i ljós av det som kjem rett etter, der Dass fortel om skrømtet på Skåvoll. Då blir den kritiske kommentaren sjølvforklårande. Prost Møinichen hadde alt kritisert loffolket som dømde Nille, og ikkje minst: Kongen og stathaldaren hadde ytra djup skepsis til saksgangen. Hendinga valda liketil ei lovendring. For Dass var det såleis ingen risiko knytt til å uttrykkje avsky for lagtingsretten. I tekstuddraget twilar Dass på vurderingsevna til lagrettmennene. Kor alvorleg feil dei tok i saka mot Nille, vil koma fram ved domedag, er meldinga frå Herr Petter.

Omtalen av Skålvoll-episoden i Nordlands Trompet går ikkje inn på rettssaka – Nille blir så vidt nemnd som «en udlevende Kiæring» – men handlar om tiltrekkingsskrafta denne bankeånda hadde på folk i landsdelen etter avrettinga: «Der samme slags Dievel fik Munden paa gang, / Var mange som skjøttet ey Veyen var lang, / Forlysted sig didhen at drage». Termen «prest» er nemnd mange gonger, og interessant nok set Dass opp ei motsetning mellom ein god og ein vond prest. Det er tale om den «fremmede Præst» som etter kvart «skiemtes at prædike meere», for «Præsterne paa deres Stole» sa tydeleg ifrå at dersom folk heller ville lyde på fyrstnemnde, så gjorde dei seg skuldige i dyrking av «Avguder». Møinichen mana folk i ei gudsteneste januar 1688 til å halde seg unna skrømtet. Den «frammande presten» er sjølv sagt djævelen. Eg kjener til liknande motsetningar frå mi eiga forsking på nederlandsk barokk litteratur. Det finst ei god og ei vond form for «Aabenbarelse» – den fyrstnemnde kjem frå kristne prestar, den sistnemnde frå djævelen som lurer folk med falske syner.

Hansen tek feil

«Præsterne paa deres Stole» tolkar Kåre Hansen derimot slik: «Både Peter Dass og Arent Hartvigsøn trodde virkelig på djævelen slik han gav seg til kjenne på Skålvold. Begge ser ut til å ha betraktet Nille Joensdatter som djævelens ledsager og samarbeidspartner – ei heks» (I, s. 234). Hansen gjer òg eit nummer ut av at då Albert Dass gav ut Nordlands Trompet i 1763, var «Præsterne paa deres Stole» endra til «Da Præsten paa Prædikestoel kom at staae». Hansen meiner Albert gjorde det for å frikjenne farfaren.

Her tek Hansen feil. Ikkje overraskande blir kapellan Hartvigsøn ikkje nemnd med eitt einaste ord i tekstoppassasjen. Med «Præsterne paa deres Stole» meiner Dass sannsynlegvis seg sjølv og prost Møinichen, i lag med andre prestar. Endringa som Albert Dass gjorde, kan forklaast reint retroisk: Motsetningsparet den «fremmede Præst» (djævelen) kontra «Præsten paa Prædikestoel» blir tydelegare når begge står i eintal. Der er elles vanleg i

«Som eg skreiv i innleiinga, er Petter Dass – Guds Øyesteen like mykje eit emosjonelt som eit empirisk arbeid.»

norsk å kunne oppfatte eintalsord som representant for ei heil gruppe, jamfør Ivar Aasens «Millom Bakkar og Berg ut med Havet / heve Nordmannen fenget sin Heim». Prestane blir òg presenterte som ein kontrast til dei fâkunnige lagrettmennene som vil få si straff ved domedag. Dass' framstelling er altså omvend av det Kåre Hansen trur: Prestane er dei rasjonelle, medan loffolket har vore overtruske og late seg forføre av djævelen. I heile dette kapitlet breier Hansen ut nettverket til Hartvigsøn, utan at det har den store relevansen for saka. Lagrettmennene, som var bønder som var utpeika til å vera medmodarar, skriv han derimot lite om. At det handlar om bønder, nemner Hansen ikkje, og vi får aldri vita kven dei var.

No blir heller ikkje Møinichen nemnd av Dass. Men med utgangspunkt i Dass' fordøming av domen i lagtingsretten er det ikkje vanskeleg å gjetta kva parti Dass tok. Dette synet samsvarar med konklusjonane i ei masteroppgåve om emnet, skrivne av Ingebjørg Aamlid Dalen, som Hansen som vanleg berre refererer til på fotnotenivå. «Ingen ting i Petter Dass' framstilling» tyder på at Dass steller Møinichen i eit positivt ljós, er Hansens svar til Dalen (I, s. 331). Av det ovanfor nemnde meiner eg det skulle vera klårt som dagen kva side Dass valde. Dessutan hørde Jens Møinichen til nettverket til Petter Dass; han var gift med syster til Peter Bredal, prest i Brønnøy og Petter Dass' «brevven», og dermed svigerson til Dass' tidlegare overordna, biskop Erik Bredal. Møinichen hadde sjølv vore tilsett som prest i Brønnøy, og i den perioden vikarierte Dass for Møinichen. «De må ha kjent hverandre godt», skriv Hansen (I, s. 85). Denne nære venskapen ville det vera naturleg å ta opp att i Nille-saka, det gjer ikkje Hansen. Og kvifor skulle Dass setja seg imot både kongen og stathaldar Gyldenløve? – det var takk vere sistnemnde at Dass fekk det rike kallet i Alstahaug.

Hansen dvel ved termen «Avguder» i tektekvensen hos Dass. Med tilvissing til ein paragraf i Norske Lov om brenning av hekser (der ordet «avguder» slett ikkje er nemnt) konkluderer Hansen: «De som møtte opp på Skålvold i den hensikt å høre på djævelens snakk, ville framprovosere en stevning om avguderi fra prestenes side» (I, s. 234). Ein ting er at prestar ikkje hadde rett til å stemne nokon – som Hansen sjølv skriv eit par sider tidlegare (I, s. 225) – ein annan ting er at «Avguder» på ingen måte er ein juridisk term knytt til visse lovbrot. Kåre Hansen har lese fleirfaldige sider ting-dokument, eg har lese fleirfaldige dikt og moralske tekster på engelsk og nederlandsk frå 1600-talet. Her florerer det av omgrep som «avgudsdyrkning», «sodomia», «djæveltilbeding», «blasfemi» osb., og dei blir bruka både av ortodokse og liberale prestar. Liketil noko så enkelt som sminkebruk kan kalle fram formaningar om evig pine og fortaping hos ein 1600-talsmoralist, utan at det førde til rettsleg stemning. Det kryr av slike polemiske formaningar i Dass' diktning; dei skal lesast

nettopp som moralsk-didaktiske åtvaringar – då er det lov å overdrive – ikkje bokstavleg som saksopplysninga i ei tingbok.

Nett det skulle Hansen skjøna, for han skriv sjovt at «Petter Dass er svært lite pålitelig som historieforteller» (I, s. 237). Det er fordi Dass utelèt viktig informasjon, mellom anna om Hartvigsøn, for Dass «har valgt å vinkle saken på sin svært særegne måte». Denne «svært særegne måten» blir kalla sjølvframstelling i forsking på tidlegmoderne litteratur – *self-fashioning* på engelsk.

Vi må prøve å leva oss inn i Dass' situasjon for å forstå diktpassasjen. Dass vinklar saka slik at prestane skal koma best mogeleg ut av episoden med Nille. Dass nemner heller ikkje at det var Møinichen som fyrst bad Hartvigsøn om å forhøyre Nille. Kall det gjerne «manipulering», men litterær framstelling i barokken er som sagt ikkje det same som å setja opp rettsdokument.

Aldri involvert i hekseprosesser

Det er derimot verdt å feste seg ved denne formuleringa hos Dass: «At høre paa den Sathans Prædiken og Tant, / Der dog den forbandet bedragelig gant, / Veed Folk vel om Næsen at tage». Sterke ord ved fyrste augnekast. Men etter mitt skjøn kan termane «bedrag» og særlig «ta nokon ved nasen» knytast til den mellomposisjonen eg nemnde ovanfor, til djævelens evne til å fylle veike sinn med innbillinger. Gina Dahl, som har granska boksamlingane hos dansk-norske 1600-talsprestar, mellom anna Møinichens bøker, skriv at Møinichen har «eit moderne standpunkt ved å se på troldom som fantasier som kvinnene selv er uskyldige i» – men utan å gje slepp på ideen om at djævelen er «fantasiprodusenten» (Dahl, s. 41). I skiftet etter Anders Dass, son til Petter, finn vi verk av den nederlandske ortodokse presten Johannes Hoornbeeck, ein teolog eg har arbeidd med i samband med doktorgraden min. Hoornbeeck fremja same idear som Møinichen: I troldomssaker, med falsk «Aabenbarelse», bør ein ty til sjukdomsdiagnosar, som «melankoli» – ein utbreidd 1600-talsdiagnose, som Kåre Hansen altfor enkelt definerer som «samtidens beskrivelse av nerve-problemer» (I, s. 229). Det er fullt mogeleg Hoornbeecks bøker opphavleg høyrd til Petter Dass' bibliotek.

Konklusjon: Petter Dass var aldri involvert i hekseprosesser. Jamvel om prosessen mot Nille Jonsdatter i 1687 ikkje galdt ei heks, var det ei sak som involverte troldom. Dass passar på å framstelle prestane som rasjonelle aktørar som er lydige mot kongen i møtet med troldom. Det fører til at han, i omtalen av Nille-saka i Nordlands Trompet, medvite utelèt element i historia som ville setja nordnorske prestar i eit dårleg ljós, som handlingane til kapellan Arent Hartvigsøn. Ordbruken i omtalen av Nille-saka i Nordlands Trompet og teologiske verk i Dass' bibliotek tyder på at Dass hadde same syn på troldom som Møinichen: Om så troldom hadde opphav hos djævelen, måtte det sjåast på som fantasiar kvinnene sjølv ikkje var skuldige i. Dass var ingen heksejeger.

«Dei positive sidene ved Petter Dass er fråverande. På det viset blir feillesingane til Hansen systematiske, han opererer med eit alt etablert fiendebilete som styrer tekstanalysen.»